International Journal of Applied Research 2021; 7(8): 284-286

International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 8.4
IJAR 2021; 7(8): 284-286
www.allresearchjournal.com
Received: 09-06-2021
Accepted: 15-07-2021

दिपेश कुमार चौधरी
शोधार्थी, का. सिं. द. सं. वि. वि. कामेश्वरनगर्, दरभंगा, बिहार, भारत

Corresponding Author:
दिपेश कुमार चौधरी
शोधार्थी, का. सिं. द. सं. वि. वि. कामेश्वरनगर्, दरभंगा, बिहार, भारत

व्याकरणशास्त्रस्य महत्वम्

दिपेश कुमार चौधरी

प्रस्तावनाः

आदिकालाद् अद्यतनसमयं यावद् भारते ये केऽपि विद्वांसः सञ्जाताः सन्ति वा, तेषां सर्वेषामपि मतमिदं यत् संसारे यावदपि ज्ञानं प्रावर्तत तावतः सर्वस्यापि आदिस्त्रोतोऽस्ति श्रुतिः। एतेन व्याकरणशास्त्रस्यापि आदिमूलं वेद इति निष्पन्नम्। व्याकरणं हि वेदपुरुषस्याननं स्मृतम्, उक्तञ्च पाणिनीयशिक्षायाम्–

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽयं पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रौत्रमुच्यते।।
शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात्सात्रमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।[1]

किं नाम व्याकरणमित्यपेक्षायामुच्यते– व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्। व्याकरणं नाम प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दसाधत्वविवेचकं शास्त्रम्। भगवान् पतञ्जलिस्तु व्याकरणं शब्दानुशासनशब्देन व्यवहरति।[2] पतञ्जलिना व्याकरणशब्दस्य अर्थः सूत्रं मन्यते।[3] यतः सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते। यो हि उत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत।
यदा हि कापि भाषा व्यवहारातीततां प्रयाति, तदा तस्या भाषाया ज्ञानं व्याकरणमन्तरेण न प्रतिपत्तुं शक्यं भवति। व्याकरणमेव भाषायाः स्वरूपस¬टनं सर्वात्मना कुरुते, तस्माद् व्याकरणमेव भाषाज्ञानलाभाय सर्वेषामप्यष्टानां शक्तिग्रहकाणां[1] मध्ये मूर्धन्यं स्थानमध्यास्ते। व्याकरणस्य नितान्तमेवोपादेयतां श्रेष्ठताञ्च तत्र तत्रावलोक्यैव तन्महिम्नि बुधैरभिहितमिदम्–

यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्।।
शब्दशास्त्रमनधीत्य यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः सभान्तरे।
बन्धुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनालतन्तुना।।

सर्वस्त्रष्टुः प्रणवरूपवेदस्य वयाकरणशिक्षानिरुक्तकल्पज्यौतिषच्छन्दः शास्त्राण्यत्रनि सन्ति, पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चोपात्रनि सन्ति। इमानि अत्रेपात्रनि सम्यज्ज्ञानरूपसंस्काराणां कारणानि भवन्ति, तस्मादेव व्याकरणादयो विस्तृता भवन्ति। महर्षयो वेदाख्यस्य ब्रह्मणः साक्षादुपकारकमदृष्टफलजनकानां तपसां श्रेष्ठं तपो वेदानां प्रधानमङ्गं व्याकरणं प्राहुः। वाचकत्वाद् अभ्युदयहेतुत्वाच्च सक्रमाया वाचो यः परमः सारः, यच्छुतिप्रसिद्धं पुण्यतमं प्रकाशाप्रकाशयोः प्रकाशकं शब्दाख्यं ज्योतिः, तस्य साधुशब्दसमूहस्य ज्ञाने सामान्यविशेषलक्षणवान् व्याकरणरूपः सरल उपायः। घटाद्यर्थस्य व्यवहारे निमित्ततत्वानां शब्दा एव बोधकाः, सर्वव्यवहारशब्दमूलकत्वात्। तेषां शब्दानां साधुत्वनिश्चयो व्याकरणादेव भवति, न तु श्रोत्रादिभ्यः। व्याकरणं मोक्षस्योपायो वाचो दुरुच्चारणरूपमलानाम् आयुर्वेद इव, सर्वविद्यानां पवित्रत्वात् तास्वग्रे स्वीक्रियते[4]। उक्तञ्च वाक्यपदीये–

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते[5]।।

यथा सर्वा घटादिसमवेता घटत्वदिजातयो घटादिशब्दाकृतिबोधकास्तथैव इदं व्याकरणं जगति कोशकाव्यादिसर्वविद्यानां स्वघटकपदशक्तिग्रहायापेक्षणीयम्। मोक्षप्राप्तौ सोपानरूपपर्वणां मध्ये व्याकरणं प्रथमं पर्वास्ति। मुमुक्षूणामियं व्याकरणविद्या अकुटिलो राजमार्गः।

व्याकरणज्ञानाद् अपगतशब्दार्थभ्रमरूपो वेदग्रहणसमर्थ आत्मा वेदानां छन्दोरूपामपभ्रंशविविक्तां शुद्धां प्रणवरूपां सूक्ष्मां योनिं जनः पश्यति। यदेकं शब्दब्रह्म कालापादिव्याकरणभेदैर्वर्णपदवाक्यादिभिन्न– भिन्नभेदेन निरुप्यते तच्छब्दब्रह्म व्याकरणेन प्राप्य तदनन्तरं पुरुषैरान्तप्रणवरूपं परं ब्रह्म प्राप्यते। यथोक्तं भर्तृहरिणा–

यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते।
तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते।।[6]

नित्येषु शब्दार्थसम्बन्धेषु[7] साध्वसाधुशब्देषु ये शब्दा धर्मोत्पत्तावर्थावबोधे सहायकास्ते व्याकरणे प्रकृतिप्रत्ययरूपलित्रै स्वशब्दैश्चोपवर्णिताः। अपि च, ये प्रकृतिप्रत्ययरूपाः पदवाक्यरूपाश्च शब्दाः, प्रकृतिप्रत्ययार्थाः पदवाक्यार्थरूपाश्च अर्थाः कार्यकारणभावेन तादात्म्येन स्थिताः सम्बन्धाः लाघवेन स्मृतिप्रणयनार्थ साधुशब्दा एव यथाशास्त्रमस्मिन् व्याकरणशास्त्रे वर्णिताः। साधुशब्दाः शिष्टपाणिनिप्रभृतिवैयाकरणेभ्यो अन्यान्यव्याकरणशास्त्रेभ्यो धर्मसाधनत्वेन बोधिताः'[8] तस्मात् साधव एव व्याकरणविषयाः। इमां साधुशब्दविषयां व्याकरणव्यवस्थां कश्चिद् मन्दोऽपि निष्प्रयोजनां कर्तुं नार्हति' तस्मात् पाणिनिप्रभृतिभिः साधुत्वविषया अनादिगुरुपूर्वक्रमागता व्याकरणस्मृतिः[9] सामान्यविशेषवल्लक्षणेन ग्रथिता। शिष्टाः अपौरुषेयशास्त्रं वेदं शिष्टपरम्पराचरणानुगृहीतां च स्मृतिं प्रमाणीकृत्य शब्दानुशासनं कृतवन्तः। उक्तञ्च वाक्यपदीये–

तस्मादकृतकं शास्त्रं स्मृतिं च सनिबन्धनाम्।
आश्रित्यारभ्यते शिष्टैः शब्दानामनुशासनम्।।[10]

व्याकरणानि बहुभिर्व्याकरणकारमहर्षिभिः प्रणीतानि। तेषु व्याकरणकर्तृषु विद्वत्सत्तमेषु इन्द्रश्चन्द्रः, काशकृत्स्न आपिशलिः शाकटायनः पाणिनिरमरो जैनेन्द्र इत्येतेऽष्टौ सन्ति सुप्रथिताः। न केवलमेतेषामष्टानामेव व्याकरणकर्तृणां व्याकरणानि, अपि तवन्येषामप्याचार्याणां व्याकरणानि श्रूयन्ते, यथा–कौमारं सारस्वतं शाकलश्च व्याकरणम्। व्याकरणकारान् अथ च व्याकरणान्यधिकृत्य एतच्छ्लोद्वयं प्रथितमस्ति–

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः।।
ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्।।[11]

साम्प्रतं सर्वत्र प्राधान्येन पाणिनीयं व्यकारणमेव प्रचलितं वर्तते। इदं हि पाणिनीयं व्याकरणं नितरामेव सुसमृद्धं सुसम्पन्नं सुललितं सर्वात्रिणं व्यापकञ्च विद्यते। पाणिनेर्महिमानं वर्णयन् पाणिनीयशिक्षायां कथितम्–

शौरः शौरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते।
वाङ्मयेभ्यः समाहत्य देवी वाचमिति स्थितिः।।
येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृतघ्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः[12]।।
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः।।
अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः।।

पाणिनीयस्य व्याकरणस्य परमहत्त्वपूर्णमत्रं कात्यायनस्य वार्तिकपाठोऽस्ति। इषमन्तरेण वस्तुतः पाणिनीयं व्याकरणमपूर्णमेव प्रतिभाति। पतञ्जलिः कात्यायनीयं वार्तिकपाठमवलम्बयैव नैजं महाभाष्यमरचत्। भगवतः पतञ्जलेरेषा हि महाभाष्याख्या रचना पाणिनीयं व्याकरणं सरलया सरसया च रीत्या व्याचष्टे। सकलेऽपि संस्कृतवाङ्मये महाभाष्यं वस्तुतोऽद्वितीयो ग्रन्थः। सर्वेऽपि विद्वांसो मुक्तकण्ठतया प्रशंसन्ति ग्रन्थमिमम्। यथोक्तं वाक्यपदीयस्य द्वितीये काण्डे–

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने।।[13]

शब्दानुशासनस्य व्याकरणस्य वार पञ्च मुख्यप्रयोजनानि[14] त्रयोदश च त्रयोदश च गौणप्रयोजनानि[15] पतञ्जलिकृतमहाभाष्ये निगदितानि। तैर्व्याकरणस्य महनीयता तदीया उपादेयता तन्महत्ता च सम्यग् अवबोद्धुं शक्या भवति।
वेदानां रक्षायै व्याकरणाध्ययनमपेख्यते। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति। व्याकरणस्याध्ययनेन विभक्तिविपरिणामस्य बोधो जायते, तस्माद् व्याकरणमवश्यमध्ययनीयमस्ति। न सर्वैर्लित्रै, न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्या भवन्ति। नावैयाकरणस्तान्थयायथं विपरिणमयितुं शक्नोति।
'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडत्रे वेदोऽध्यायो ज्ञेयश्च' इत्येतस्माद् आगमादपि व्याकरणस्याध्ययनं परमापेक्षितं भवति, वेदस्य षडत्रत्वात् षट्स्वेत्रेषु च व्याकरणस्य प्रधानत्वात्। लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्। ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम्। संशयराहित्यनिमित्तेनापि व्याकरणमध्येयमस्ति। याज्ञिकाः पठन्ति– 'स्थूलपृषतीमाग्नि–वारुणीमनड्वाहीमालभेत' इति। तस्यां सन्देहोऽयम् 'स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती' इति कथनमभिप्रेतम्, किं वा 'स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती, इति कथनमिष्टम्। अवैयाकरणस्तां न स्वरतोऽध्यवस्यति यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति।
व्याकरणं हि यो नरो न जानाति, स शुद्धं वक्तुमपि न प्रभवति। शुद्धोच्चारणलाभाय व्याकरणस्य पठनं कर्त्तव्यम्। अशुद्धोच्चारणकर्त्ता भवति शिक्षितसमाजे निन्दितः। उक्ताञ्च–

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नावयक्ता न च पीडिताः।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते।
कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम्।
न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्विषात्।।
सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम्।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते[16]।।

दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। उक्तञ्च –

मन्त्रो हीनः स्वतरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्।।
अनक्षरं हतायुष्मं विस्वरं व्याधिपीडितम्।
अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके[17]।।

यत्किमपि जनेन पठनीयं तद्बोधपूर्वकं पठनीयम्। यदध्ययनं विनार्थावबोधं कृतं जायते, तदध्ययनं सदैवाध्येतारं दुनोति, तस्मादनर्थकं माधिगीष्महि इत्यध्ययेयं व्याकरणम्। यः पुरुषो व्यवहारकाले साधुशब्दान् प्रयुक्ते, स वाग्योगविद् परत्रानन्तं जयं प्राप्नोति। साधुशब्दावबोधो व्याकरणाधीनम्।

अभिवादे स्त्रीवन्मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम्। उक्तञ्च–
अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्।[18]

न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम्। यो वा इमां पदशः स्वरतोऽक्षरशश्च वाचं विदधाति, स आर्त्विजीनो भवति। आर्त्विजीनाः स्याम इत्यध्येयं व्याकरणम्।

महान् देवः शब्दः। मरणधर्माणो मनुष्यास्तान् आविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्याद् इत्यध्येयं व्याकरणम्।

वाक् त्वस्मै तनुं विवृणुते यस्तत्त्वं विजानाति, अर्थाद् वाग् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते। वाङ् नो विवृणुयाद् आत्मानमित्यध्येयं व्याकरणम्।

व्याकरणं वस्तुतः तिउरिव वर्तते। यथा तितउना वस्तु शुद्धीक्रियते, तथैव व्याकरणसाधनेन वैयाकरणो विचक्षणोऽपशब्दान् अपसार्य स्वकीयं वाक्यं शुद्धं सुशब्दललितं विधत्ते, गृह्णाति च तस्य साहाय्येन यथार्थमथम्।

याज्ञिकाः पठन्ति– 'आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्'। प्रायश्चित्तीया मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम्।

शिष्टपरम्परा यद् द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्याद् न तद्धितमिति। न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्। विभक्तिविज्ञानमधिगम्य पुरुषः सुदेवो भवितुमर्हति। विभक्तिज्ञानं व्याकरणाधीनम्। सुदेवाः स्याम इतयध्येयं व्याकरणमिति।

सन्दर्भ ग्रंथ सूची :

1. पाणिनीयशिक्षा (महालक्ष्मीप्रकाशनम्, आगरा, सन् 1991), कारिका–41–42, पृ0 40
2. शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। (पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यप्रथमाह्निके, मोतीलालबनारसीदासप्रकाशनम्, दिल्ली, सन् 1984, पृष्ठे–1–2
3. अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम्। (तत्रैव, पृष्ठे–40)
4. शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।।
–(विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, शब्दखण्डम्, सुरभारतीप्रकाशनम्, कर्णपुरम्, सन 1989, पृ. 17
5. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानप्रकाशनम्, वाराणसी, सन् 1984, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका–14
6. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, 1.22
7. नित्याः शब्दार्थसम्बन्धास्तत्राम्नाता महर्षिभिः।
सूत्राणामनुतन्त्राणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः।।– (भर्तृहरिः, वाक्य0, कारिका–23)
8. शिष्टेभ्य आगमात्सिद्धाः साधवो धर्मसाधनम्।– (भर्तृहरिः, वाक्य0 कारिका–27)
9. साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः।
अविच्छेदेन शिष्टानामिदं स्मृतिनिबन्धनम्।।
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्।।
तद्विभागाविभागाभ्यां क्रियमाणमवस्थितम्।
स्वभावज्ञैश्च भावानां दृश्यन्ते शब्दशक्तयः।। – (भर्तृहरिः, वाक्य0, कारिका– 142–144)
10. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, कारिका–43
11. युधिष्ठिरमीमांसकः, व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः, प्रथमो भागः, पृ. 69–70
12. पाणिनीयशिक्षा, कारिका–56–49, पृ. 50–52
13. वाक्यपदीयम्–2.483
14. कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्। – (व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रथमाह्निके, पृ0–4)
15. इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। – (व्या0महा0, प्रथमा0, पृ. 7)
16. पाणिनीयशिक्षा, कारिका– 31, 50, 51
17. पाणिनीयशिक्षा, कारिका–52, 53
18. व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रथमाह्निके, पृ0–10